

свідчить і його праця "Азбука і abecadto", у якій автор фахово розглядає проблеми графіки, торкається окремих лінгвістичних питань. Їх трактування дозволяє простежити його науковий світогляд, ту мовознавчу основу, на якій ґрунтувалась діяльність цього видатного представника українського національного відродження першої половини XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петраш Ості. Подвижники української ідеї: М.Шашкевич та його побратими. — Тернопіль, 1996.
2. Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). — К., 1972.
3. Шашкевич Маркіян. Азбука і абецадло. Передрук з унікального оригіналу з 1836 р. Слово до публікації — коментар. — Вінніпег, 1969.

Стефанія Лісняк

ПОГЛЯДИ СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО НА МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Проблема походження і розвитку української мови, її взаємозв'язків з іншими слов'янськими мовами була і є центром студій багатьох українських і зарубіжних вчених.

Предметом нашого розгляду є історико-лінгвістичні праці Степана Смаль-Стоцького — відомого українського мовознавця, професора Чернівецького університету (1884-1918 рр.) та Українського вільного університету в Празі (з 1921 р.), дійсного члена Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (з 1899 р.), академіка ВУАН (з 1918 р.). Слов'янського інституту в Празі (з 1928 р.), громадсько-політичного і культурного діяча. Разом із Василем Сімовичем, Іваном Огієнком та Романом Смаль-Стоцьким він був гідним представником українського мовознавства на європейському рівні, беручи участь у роботі славистичних з'їздів у Празі, Варшаві, міжнародного лінгвістичного з'їзду в Женеві.

Діапазон наукових зацікавлень вченого був досить широкий: суспільно-політичні та культурно-освітні проблеми, літературознавство, мовознавство, славистика, та найважливішою справою життя, як вказує у посмертній згадці про нього Василь Сімович, було визначення "становища української мови в сім'ї слов'янських мов [7, 16]. Цьому питанню віддав С.Смаль-Стоцький свої знання і творчу енергію, присвятив багато наукових праць. Стимулом до розробки послужило бажання зробити свій внесок у справу відродження української національної самосвідомості.

Протягом тривалого часу через ідеологічні упередження праці вченого були штучно вилучені з наукового обігу, ім'я його згадувалось з тавром буржуазного націоналіста і фальсифікатора, що "відривав українську мову від братніх східнослов'янських мов" [5, 163]. Тим часом, актуальністю піднятих проблем, характером їх розв'язання вони заслуговують на детальний розгляд і ґрунтовне вивчення.

Основна ідея концепції С. Смаль-Стоцького полягає у визнанні самостійності, окремішності української мови в сім'ї слов'янських мов, її розвитку безпосередньо з діалекту праслов'янської мови [8, 31]. Ця ідея вперше була висловлена дослідником у "Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprachen", написаній у співавторстві з Теодором Гартнером (1913). Останній розділ книги, де автори заперечують існування спільнослов'янської мови і доводять, що українська мова за своїми основними рисами ближча до сербської, ніж до російської, викликав цілий ряд критичних відгуків.

Проте критика відомих наукових авторитетів не змогла переконати проф. Смаль-Стоцького у хибності його ідей, які він послідовно і твердо відстоював у пізніших своїх працях "Східні слов'яни" (1924-1925), "Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських народів і їх взаємне споріднення" (1925, 1927), "Українська мова, її початки, розвиток і характеристичні її прикмети" (1933), "Питання про східнослов'янську прамову" (1937) та інших.

Саме в них автор обґрунтував свої принципи, які зводились до відкидання генетичного поділу слов'янських мов на групи, розвитку цих мов з говорів праслов'янської мови, категоричного заперечення спільнослов'янської (праруської, давньоруської) мови як проміжної ланки між праслов'янською і українською мовами, виділення в першу чергу відмінних рис української мови як свідчення її окремішності, виразності порівняно з російською і білоруською.

Праця "Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських народів і їх взаємне споріднення" містить глибокий за змістом детальний аналіз поглядів тогочасних вчених на слов'янські мови, їх спорідненість та класифікацію, починаючи від И.Добровського і закінчуючи Т.Лер-Сплавінським і М.Трубецьким. Така всебічна характеристика засвідчує високу обізнаність автора з даного питання, вміння зіставляти різні теорії, наполегливість у висловленні власного ставлення до проблеми.

Характеризуючи погляди визначних славістів на становище слов'янських мов, С.Смаль-Стоцький підкреслює, що тільки В.Копітар, Ф.Міклошич і ИШмідт дотримувались думки про окремішність цих мов, їх незалежність одна від одної, ад інші мовознавці були прихильниками поділу праслов'янської мови на групи [9, 87].

Дослідник гостро виступає проти такого поділу в генетичному плані, вважаючи його штучним, схематичним, оскільки він спирається на недостатню кількість ознак, тоді як "дійсне пізнання ступеня спорідненості мусить ґрунтуватись не на одній або декількох прикметах, а на сумі всіх прикмет" [9, 85]. Тому, як зауважує вчений, поділ слов'янських мов на групи можливий тільки за географічним принципом.

Формулюючи методологічні засади встановлення спорідненості мов, С.Смаль-Стоцький спирався на думку свого вчителя Ф.Міклошича про те, що в основі класифікації мов повинні бути лінгвальні дані (звукові, словотвірні, лексичні, граматичні), а не етнографічні чи політичні. Допоміжною засадою виступає при цьому географічне положення мови, оскільки у розвитку мов значну роль відіграють міжмовні (міждіалектні) контакти [9, 71].

У зв'язку з тим, що для поділу на групи географічне сусідніх мов лінгвальних фактів недостатньо, крім того, одні з цих явищ об'єднують східнослов'янські мови із західнослов'янськими, а інші — з південнослов'янськими, вчений приходить до висновку: "Не можна властиво про поділ слов'янських мов щось іншого сказати, як тільки, що кожна мова становить одиницю, індивідуальність для себе" [9, 71].

Положення про лінгвальні факти як засаду встановлення спорідненості мов є, безсумнівно, дуже важливим і принциповим, та, на превеликий жаль, воно не завжди послідовно реалізується в дослідженнях самого автора. Висловлюючи думку про більшу подібність української мови до сербської, ніж до російської, проф. Смаль-Стоцький наводить докази, в інтерпретації яких бракувало інколи системного підходу, а також історико-політичні дані [9, 105]. Саме обстоювання найближчої спорідненості української і сербської мов було недостатньо обґрунтованим і викликало неприйнятність його теорії.

Одним із найвагоміших здобутків лінгвістичних досліджень вченого, що не втратив свого значення і сьогодні, є заперечення існування спільнослов'янської (праруської) мови як основи української, російської і білоруської мов: "Ніякої праруської мови ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними російська, українська, білоруська розвинулись прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови" [8, 31].

Критикуючи теорію праруської мови, дослідник використовує такі аргументи:

1. Зіставлення української і російської мов вказує на ряд істотних відмінностей між ними, що не могли скластись за декілька століть і передбачають довгий період окремого життя і самостійного розвитку цих мов з праслов'янської доби.

2. До явищ праруського періоду різні лінгвісти відносять їх неоднакову кількість: В.Ягич нараховував 14 ознак праруської мови, О.Шахматов — 10, Т.Лер-Сплавінський — 5, М.Трубецької — 4, О.Ляпунов — 3 [8, 17].

3. Риси, що вважаються праруськими, простежуються і в інших слов'янських мовах - південнослов'янських чи західнослов'янських. Оскільки дані явища не є доказом якоїсь особливої близькості української і російської мов з південнослов'янськими чи західнослов'янськими, то вони не можуть також підтверджувати існування спільноруської мови. І якщо спільні риси південнослов'янських і західнослов'янських мов пояснювались у славистиці їх колишнім сусідством, то, зрозуміло, спільні риси східнослов'янських мов повинні пояснюватись тим же самим, а не їхнім спільним походженням.

4. Об'єднання східних слов'ян було виключно державним, політичним, а не етнічним чи мовним.

Учений прагнув не тільки логічно аргументувати свої міркування, але й пояснити причину появи теорії спільнослов'янської прамови: "Теорія праруської мови і праруської єдності потрібна була, щоб виправдати "єдиную й неделимую" політичну єдність в найновіших часах" [13,21].

Як противник теорії родовідного дерева А.Шлейхера, С.Смаль-Стоцький скептично ставився до прамов, праформ, празвуків, не відкидаючи при цьому поняття праслов'янської мови, але наголошуючи на його умовності. З цього погляду заслуговують на увагу думки вченого про значну діалектну диференціацію праслов'янської мови наприкінці її існування. Особливо позитивним моментом було те, що він вбачав у мовному розвитку не тільки процеси розпаду більших мовних одиниць на менші, але й процеси інтеграції, накладання діалектів, міжмовні (міждіалектні) контакти.

Заперечуючи принцип розвитку української мови з праруської, С.Смаль-Стоцький зводить ознаки, наведені в працях прихильників теорії спільноруської мови, до загальнослов'янських діалектних змін, що мали свій початок ще в праслов'янський період, а завершення їх відбувається в час індивідуального історичного життя кожної слов'янської мови [9, 109]. До таких явищ мовознавець відносить навіть зміну Б і Ъ, оскільки напрям і тенденції розвитку редукованих були однаковими в слов'янських мовах.

Кожна слов'янська мова, на думку автора, проходить у своєму розвитку два етапи: 1) як діалект живої праслов'янської мови, що розвивається згідно з її напрямками і тенденціями розвитку; 2) як окремих діалект, що переростає в самостійну мову з її власними напрямками і тенденціями розвитку мовних явищ, не зв'язаними з іншими слов'янськими мовами [9, 111].

З урахуванням цього принципу вчений знаходить пояснення одних мовних явищ в причинному чи генетичному зв'язку з такими ж явищами інших слов'янських мов, а інших — в самостійному розвитку мови, зокрема української.

Проф. Смаль-Стоцький підтримує думку А.Мейє про пізніший порівняно з розселенням слов'янських племен розпад слов'янської мовної єдності і про існування ще в DC столітті мовної спільності між слов'янами: "Хоч розійшлися слов'янські племена вже в VI столітті, та їхні мови опановували ще довго напрям і тенденції мовного розвитку, винесені ще з слов'янської прабатьківщини; в них довершуються - на свій лад - зміни, започаті в говорах праслов'янської мови в праслов'янській добі" [9, 112].

У праці "Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети" автор порушує питання про час формування української мови. Він стверджує, що українська мова як окрема діалектна одиниця існувала вже в VI-VET століттях, хоча становлення її як окремої мовної системи, відмінної від системи російської мови, вбачає на початку історичного життя — в XI столітті [8, 32]. Характерними особливостями цієї діалектної одиниці названі тверда вимова приголосних перед *e, *i, тенденція заміни носових голосних на чисті; л — епентетичний, о<je на початку слова, *h<*g, повноголосся, зміну *tj, *dj в ч, дж', спрощення *d, *dl>*l, виникнення *ol<*el та інші (15 ознак) [13,23].

Ми не бачимо серйозних підстав вважати ці риси суто українськими, оскільки у більшості випадків вони виявляються не тільки в російській, але і в інших слов'янських мовах. У цьому випадку на увагу заслуговує тільки неоднаковий розвиток приголосних перед голосними переднього ряду *e та *i.

Виходячи з первинної твердості праслов'янських консонантів перед *e, *i, вчений відносить процес їх пом'якшення в російській, білоруській, польській і серболужицьких мовах до пізнього етапу праслов'янської мови. Діалекти, що лягли в основу російської і білоруської мов, розвивалися на його думку, шляхом, спільним із західнослов'янськими діалектами, а діалекти, що лягли в основу української і південнослов'янських мов, зберегли первісні тверді приголосні: "Дорога від праслов'янського *tebe, *piti з твердими шелестівками веде прямо до українського тебе, пити" [11,154].

Це положення знайшло підтримку ще в лінгвістичних дослідженнях М.Дурново, С.Кульбакіна. М.Дурново на підставі аналізу "Архангельського євангелія" констатує твердість приголосних перед *e у тодішній вимові писаря пам'ятки, однак, дотримуючись концепції давньоруської мови, не пов'язує дане явище із самостійністю українського вокалізму, а пояснює його впливом південнослов'янської орфоепії [15, 3].

Підтвердження неоднакової якості консонантів перед праслов'янськими рефlekсами *e, *i дають сучасні діалектологічні дослідження слов'янських мов, дані Загальнослов'янського лінгвістичного атласу. На думку ЛКалнинь, в праукраїнській мові пом'якшення приголосних

відбувалось тільки перед напруженими голосними, тому перед *е, *і м'якості не було ніколи, бо ці голосні напруженими не були [1, 83].

Системний аналіз цих та інших фонетичних особливостей українських діалектів, здійснений в наш час, виразно переконує в тому, що "праукраїнська фонетика ще до занепаду редукованих мала свої особливості як в організації складу, так і фонетичного слова. Пояснити появу цих особливостей, беручи до уваги ідею давньоруської єдності, неможливо" [1, 85].

Праці С.Смаль-Стоцького цінні ще й тим, що містять чимало відомостей історичного характеру, зокрема про прабатьківщину слов'ян, про розселення слов'янських племен в середині першого тисячоліття, про племінні назви слов'ян. Нетрадиційним є трактування мовознавцем назви *анти*, під якими він розуміє сербів і хорватів [9, 60], з чим погодитись важко.

Категорично виступає проф. Смаль-Стоцький проти впливу політики на науку, хоч сам, безсумнівно, такого впливу зазнає [16, 55]. Так, наприклад, він критикує В.Ягича за непослідовність щодо визначення статусу української мови (в австрійських виданнях вона розглядається як окрема самостійна мова, а в російських тільки як наріччя російської мови). Але одночасно, з цим сам С.Смаль-Стоцький, що "ревно боронив самостійність української мови", живучи в Чехії не визнавав за самостійну словацьку мову [4, 65] і вважав, що вона має "стільки спільного з чеською, що відділити її зовсім від чеської годі" [9, 57], що "хорватів не можна відділювати від сербів, а словаків від чехів" [9, 51]. Навіть наявність окремої словацької літературної мови не могла його переконати у протилежному.

Багато оригінальних суджень є у С.Смаль-Стоцького щодо історії української літературної мови, її основи, складових елементів, нового періоду її розвитку, які заслуговують на увагу і детальний розгляд.

Незважаючи на те що деякі положення автора недостатньо обґрунтовані, а окремі висновки викликають застереження через політичну упередженість, славістичні праці вченого містять багато цінних думок, припущень, які не втратили свого значення на сьогоднішній день; деякі з них підтверджуються, як уже було зазначено, сучасними дослідженнями слов'янських мов.

Велика заслуга С.Смаль-Стоцького перед українським мовознавством полягає у виявленні напрямків розвитку слов'янських мов, в тому числі української, і запереченні теорії спільносхіднослов'янської єдності і спільносхіднослов'янської мови. Ю.Шевельов потрактував такий підхід як *спробу перевороту* (виділення наше — С.Л.) в історичній славістиці (україністиці) [16, 55].

ЛІТЕРАТУРА

1. Калпнінь Л. О структурных особенностях праукраинской фонетики в период до падения редуцированных. // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів. — 1993.
2. Лекції О.О.Шахматова з історії східнослов'янських мов // Мовознавство — 1989. — №3. — с.65-74.
3. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. — К. — 1993.- с.5-58, 348-358.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. — К., 1995.
5. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — К., 1978;
6. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. — К. — 1993. — с.8-16.
7. Сімович В. Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. — Л. — 1939. i
8. Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську прамову // Записки НТШ, т. 155. — Львів. — 1937. i
9. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських народів, їх взаємне споріднення // Історія української мови. Хрестоматія. — К. - 1996. — с.49-115.
10. Смаль-Стоцький С. Східні слов'яни. — Прага, 1924-1925. '
11. Смаль-Стоцький С. Україна. — Львів. — 1928. j
12. Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова. — Прага. — 1928.
13. Смаль-Стоцький С. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети // Дзвони, ч.б. — Львів. — 1933. i
14. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині. // Історія української мови. Хрестоматія. — К. — 1996. — с.38-47.
15. Чехович К. До проблеми східнослов'янської прамови // Слово — Львів, 1939. — с. 1-7. Іб.Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вѣборуська мова? (з проблем східнослов'янської плотогонії) // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів. — 1993. — с.54-65.